

Skulle MHH i en senere udgave tilføje nogle bemærkninger herom, tror jeg, det ville være af stor værdi.

Det er i øvrigt inden for den her tilmålte plads slet ikke muligt at redegøre fuldstændigt for denne mangefacetterede bog, hvori mange og vigtige temaer væver sig ind og ud af hinanden. Det lader sig heller ikke gøre at tage alle de punkter op, som jeg fik lyst til at diskutere under læsningen. Men det er i sig selv en anbefaling af bogen, at den så stærkt animerer læseren til selv at tænke. Dette i modsætning til regeringens demokratikanon, som højst animerer til gold udenadslære af et modsigelsesfyldt stof uden at gå i kødet på modsigelserne.

Bogen er velegnet til rolige og eftertænksomme selvstudier og kan samtidig anvendes til undervisning. Der er en del gentagelser, men det giver den fordel, at man lettere kan tage enkelte dele af bogen ud til undervisning, hvis man ikke har mulighed for at bruge den i sin fulde længde i et pensum. Bogen bør få et langt liv, for den er en oplagt nyklassiker. Du kan lige så godt læse den med det samme, du kommer alligevel til det før eller siden. Og du vil nok også vende tilbage til bogen mange gange.

Tim Knudsen

KARL-ERIK FRANDSEN: *The Last Plague in the Baltic Region 1709-1713*. København 2010, Museum Tusulanum Press. 537 s. 475 kr.

Hvordan optrådte pest på 1700-tallet? Hvordan spredte den seg? Hvilke samfunnsmæssige virkninger førte den med seg? Hvordan ble pesten oppfattet i samtiden? Hvordan bekjempet myndighetene epidemiene? Dette er grunnleggende spørsmål som står sentralt i Karl-Erik Frandsens nye bok, dessuten det helt vesentlige: Hvordan bearbejder man, metodisk og kildemessig, det komplekse feltet som studier av epidemier fra fortiden er?

The Last Plague in the Baltic Region 1709-1713 dekker nøyaktig det tittelen lover, det vil si en studie av Vest-Europas siste, virkelig omfattende epidemiske utbrudd av pest. Det vil si, egentlig var det den nest siste epidemien, men utbruddene i Marseille og Provence 1720-1722 var i forhold relativt begrensede.

Bak den nøkterne tittelen ligger også det viktige poenget at kildematerialet som står til rådighet for analyse av epidemiologi fra det tidlige 1700-tallet, er så rikt og mangfoldig at det egner seg som utgangspunkt for å belyse pest i mer generell betydning, det vil si forståelsen av både fortidig og moderne utbrudd av den farligste av alle epidemier.

Det omfattende arbeidet er meget grundig og meget veldokumentert, men med forsiktige konklusjoner. Det siste er viktig, og hører til bokens vesentlige kvaliteter. Slik kan Frandsen tilføre en smule nøkternhet til et forskningsfelt som tidvis, men for ofte, har fremstått som idiosynkratisk misjonering for egne synspunkter. Slik kan også Frandsen fremvise et variert og mangfoldig bilde av pestens epidemiologi og etiologi, i motsetning til de et stykke på vei monokausale forklaringsmodellene som, ofte på sviktende grunnlag, har vært kastet frem.

Karl-Erik Frandsen opptrer som tradisjonalist i sin behandling av Europas siste, omfattende pestepidemi. Det betyr blant annet – som han selv påpeker – en tradisjonell arbeidshypotese om at det var pest i moderne medisinsk betydning som representerte årsaken til epidemien, men også åpenbart at han går til verket rustet med historikerens tradisjonelle verktøy, metoder og kildekritikk. Det siste er ingen dårlig kvalitet. Ikke det første heller. Den internasjonale forskningen knyttet til pestens formidlingsformer og spredningsmåter har de siste årene til dels vært preget av forenklete årsaksforklaringer og nærmest blind tro på at man har funnet den egentlige løsningen på pestens gåte.

Som en utfordring til tradisjonalismen, hadde det som er kalt den revisjonistiske vendingen i pestforskningen sitt utgangspunkt i 1970, da den britiske biologen John Shrewsbury hevdet at bare en liten del av de angivelige pestepidemiene i Storbritannia kunne skyldes pest. Det måtte være snakk om andre sykdommer, fordi rotter ikke fantes i tilstrekkelig antall på de britiske øyer.¹ Tråden ble tatt opp igjen av biologen Graham Twigg i 1984.² Den dårlig dokumenterte påstanden om at det var anthrax, miltbrann, som hadde forårsaket senmiddelalderens og tidlig nytids mortalitetskriser, har han nok angret bittert på i ettertid. Men debatten tok ikke av før demografen Susan Scott og biologen Christopher Duncan (2001) og historikeren Samuel Cohn (2002) publiserte sine bøker der de bastant konkluderte med at middelalderens epidemier måtte skyldes andre sykdommer enn moderne pest.³ Det er ytterst sjelden at faghistoriske bøker har fått så overveldende mediedekning, og synspunktet hevdes stadig vekk med styrke.

Paradoksalt nok ser det ut til at det måtte mikrobiologi til, for å moderere konklusjonene og bringe inn en smule vidsyn. Da en fransk

1 Shrewsbury, John F.D., *A History of Bubonic Plague in the British Isles*, Cambridge 1970.

2 Twigg, Graham, *The Black Death: a Biological Reappraisal*, London 1984.

3 Scott, Susan og Christopher J. Duncan, *Biology of Plagues: Evidence from Historical Populations*, Cambridge 2001; Cohn, Samuel K., Jr., *The Black Death Transformed*, London 2002.

forskergruppe ledet av Michel Drancourt og Didier Raoult i en serie artikler rundt tusenårsskiftet kunne levere dokumentasjon på at DNA fra pestbakterien *Yersinia pestis* var funnet i lik i flere europeiske massegravene fra pestens tid, skulle man tro at debatten ville ta en ny retning.⁴ Det gjorde den ikke. Usikkerheten ble tvert imot økt, mye takket være en internasjonal gruppe forskere, der blant andre danske Niels Lynnerup deltok, som i 2004 rapporterte om fullstendig manglende funn av DNA fra pestbakterien, på tross av tilnærmedesvis identiske metoder.⁵

Disse utfordringene gjør Frandsen rede for. Det han ikke tar med – delvis på grunn av bokens lange produksjonstid – er de aller siste årenes utvikling på det mikrobiologiske feltet. Flere uavhengige forskergrupper har nå, på bakgrunn av ulike metoder, entydig konkludert sammenfallende med franskmennene: Den samme pestbakterien vi kjenner fra alle fem kontinenter i moderne tid, forårsaket også høyst sannsynlig både den første (tidlig middelalder) og den andre pandemien (senmiddelalder og tidlig nytid) i Europa.⁶ Det hittil nyeste bidraget ble publisert i oktober 2010 (for øvrig referert i *Weekendavisen* 26.11.2010) og viser forekomst av *Yersinia pestis* i en rekke begravelser i Nederlandene, Tyskland, Frankrike, Italia og England i en periode fra midten av 1300-tallet til midten av 1600-tallet. En konklusjon av spesiell interesse var at bakteriestammer som ble funnet ser ut til å ha hatt sitt utgangspunkt i Kina.⁷

4 Drancourt, Michel et al., Detection of 400-year-old *Yersinia pestis* DNA in human dental pulp: An approach to the diagnosis of ancient septicaemia, *Proceedings of the National Academy of Sciences of United States of America* 95, 1998: 12637-12640; Drancourt, Michel og Didier Raoult, Molecular insights into the history of plague, *Microbes and Infection* 4, 2002: 105-109; Drancourt, Michel og Didier Raoult, Molecular detection of *Yersinia pestis* in dental pulp, *Microbiology* 150, 2004: 263-264; Drancourt, Michel et al., Genotyping, Orientalis-like *Yersinia pestis*, and Plague Pandemics, *Emerging Infectious Diseases* 10, 9, 2004: 1585-1592; Raoult, Didier et al., Molecular identification by »suicide PCR« of *Yersinia pestis* as the agent of Medieval Black Death, *Proceedings of the National Academy of Sciences of United States of America* 97, 2000: 12800-12803; Raoult, Didier og Michel Drancourt, Cause of Black Death, *The Lancet Infectious Diseases* 2, 2002: 459.

5 Gilbert, M. et al., Absence of *Yersinia pestis*-specific DNA in human teeth from five European excavations of putative plague victims, *Microbiology* 150, 2004: 341-354; Gilbert, M. et al., Response to Drancourt and Raoult, *Microbiology* 150, 2004: 264-265.

6 Wiechmann, I. et al., Detection of *Yersinia pestis* DNA in two early medieval skeletal finds from Aschheim (Upper Bavaria, 6th century A. D.), *American Journal of Physical Anthropology* 126, 2004: 48-55; Pusch, C.M. et al., Yersinia F1 antigen and the cause of Black Death. *Lancet Infectious Diseases* 4, 2004: 484-485; Bianucci, R. et al., Technical note: A rapid diagnostic test detects plague in ancient human remains: An example of the interaction between archeological and biological approaches (southeastern France, 16th-18th centuries). *American Journal of Physical Anthropology* 136, 2008: 361-367.

7 Haensch, Stephanie et al., Distinct Clones of *Yersinia pestis* Caused the Black Death, *PLoS Pathogens* 6, 2010 (www.plospathogens.org).

Denne serien med publikasjoner burde kunne bidra til en fullstendig revurdering og en ny debatt om grunnlaget for Cohns og revisjonistenes slutninger. Den siste konklusjonen burde kunne bremse også Ole Jørgen Benedictows stadige gjentakelser av sine opprinnelige synspunkter, og sin monomane insistering på at samtlige pestepidemier i Europa til alle tider opptrådte fullstendig identisk med epidemiene i India i tiårene rundt 1890.⁸ Det kommer nok ikke til å skje.

Til de siste årenes studier av pest hører også slutninger om pestens versatilitet og epidemiologiske og etiologiske mangfold.⁹ Det er et poeng den irske mikrobiologen Mark Achtman, som var med å publisere studien fra 2010, understreker i *Weekendavisen*. Han fastslår for det første: »Folk er fascinerte af Den sorte Død, men i realiteten kender vi kun meget lidt til detaljerne«, og peker dessuten på at mange av de vitenskapelige slutningene om pest har vært basert på data fra India: »Faktisk er [fenomenet pest] i andre dele af verden kædet sammen med andre gnavernes ... Men det har man overset, fordi sammenhængen med rotter var så klar i Indien i det 20. århundrede«.¹⁰

Et av Karl-Erik Frandsens bidrag er å belyse dette mangfoldet gjennom sin omfattende og kildenære studie. Hvordan spredningsmønstre og mortalitetsmønstre varierer, er et av kjernepunktene i boken. Han reserverer seg beskjedent mot feltets kompleksitet: man burde vært både medisiner, zoolog, epidemiolog, statsviter og språkforsker. Like fullt synes det som om han har kommet langt gjennom sin bakgrunn som erfaren historiker med tyngdepunkt i tidligmoderne historie.

Studien tar for seg hele nedslagsfeltet for epidemien 1709-1713, dog ikke alltid like omfattende. Første del dreier seg om pestens spredning fra Polen og Danzig, gjennom Preussen og Königsberg til Baltikum, Finland og Sverige. Bokens andre, tredje og fjerde del tar for seg Helsingør og de nordøstlige delene av Sjælland og representerer tyngdepunktet, med et umåtelig rikt og variert kildemateriale og grundig og systematisk bruk av det. Del seks omfatter København og gir i realiteten den første større, seriøse studien av pesten i byen siden F.V. Mansas bok fra 1854. Delene syv til ti omfatter mindre, men

8 Benedictow, Ole Jørgen, *Plague in the Late Medieval Nordic Countries*, Oslo 1992; Benedictow, Ole Jørgen, *The Black Death 1346-1353 The Complete History*, Woodbridge 2004; Benedictow, Ole Jørgen, *What disease was plague?* Leiden 2010.

9 Moseng, Ole Georg, *Den flyktige pesten: Vilkårene for epidemier i Norge i seinmiddelalderen og tidlig nytid*, Oslo 2007; Moseng, Ole Georg, *Climate, Ecology and Plague: The Second and the Third Pandemic Reconsidered*, i: Bisgaard, Lars og Leif Sønndergaard (red.), *Living with the Black Death*, Odense 2009.

10 *Weekendavisen* 26.11.2010.

høyst interessante analyser av Øst-Sjælland, Skåne og Nord-Tyskland, inkludert byene Bremen og Stade. Frandsen har, prisverdig nok, i meget stor grad gjort bruk av primærkilder, også for områder utenfor Danmark.

Det jeg oppfatter som det største savn ved boken, er fortløpende diskusjoner av de mange, veldokumenterte lokale funnene og samlende konklusjoner etter hvert delkapittel – og en mer systematisk drøfting av egne slutninger i forhold til internasjonal, tverrvitenskapelig forskning. Unntaket er den interessante diskusjonen av kjønns spesifikk og alders spesifikk mortalitet under epidemien i København, samt det lille kapitlet om dødsårsakene i byen.

På den annen side går Frandsen ikke av veien for å hamre fast en slutning om årsakene til krisemortaliteten i Helsingør i 1710: »... I will risk my neck and postulate that the disease ... was not the plague but (as the barbers indicate) a form of typhus or spotted fever« (s. 138). Han står nok i fare for å miste hodet ved en slik fryktløs påstand. Blant annet ved å vise til den lange tiden mellom det første dødsfallet og de påfølgende – som etter mitt skjønn tilhører pestepidemiers mer typiske kjennetegn, ved at det indikerer forekomsten av en epizooti – og de manglende belegg for byller – som ikke nødvendigvis betyr noe, fordi pest medfører mange, svært ulike kliniske kjennetegn. Slik sett viser denne problematikken også de store vanskelighetene ved å forholde seg til samtidige sykdomskjennetegn, diagnostiske systemer og nosologiske kategorier – og altså problemene knyttet til retrospektive diagnoser. Selvfølgelig må man likevel – som Frandsen i høyeste grad er klar over – ha for øye at flere epidemier kan opptre samtidig, og at moderne forskere ikke nødvendigvis kan gjennomskue det, fordi tidligmoderne sykdomsklassifikasjoner var svært annerledes enn våre. Frandsen får lov å beholde hodet, men bør antakelig tåle et par forsiktige piskeslag.

Andre svært interessante observasjoner dreier seg om personer som faktisk overlevde på tross av tydelige, klassiske symptomer på pest, redegjørelsene for myndighetenes omfattende og rasjonelle forholdsregler mot pest, utbyggingen av *cordons sanitaires* og samtidens oppfatning om at sult kan medføre pest. Plassen en anmelder har til rådighet, tillatter dessverre ikke å gå dypere inn i detaljene. Det hadde boken utvilsomt fortjent. Frandsen har langt på vei snudd hver sten, og gjort det meget grundig, samvittighetsfullt og med stor faglig tyngde.

Mangelen på systematiske diskusjoner av funnene oppveies i noen grad av et interessant sluttkapittel som omfatter det forfatteren omtaler som »12 påstander« om forhold knyttet til epidemien 1709–1713. Alle

er godt begrunnet og synes fruktbare for forståelsen av pestepidemiene i mer generell betydning enn denne epidemien. Jeg vil knytte noen bemerkninger til enkelte av dem.

1. *The plague arrived from outside.* 7. *The plague spread via textiles.* På tross av en velfundert skepsis til historier om skip som ankommer med sykdommer, understrekes her at epidemien 1709-1713 må ha hatt opphav andre steder enn Europa. De mange eksemplene på at mennesker skal ha fått pest etter uforsiktig omgang med gjenstander, særlig tekstiler, underbygger bildet. At det ikke forekommer forklaringer av pestutbrudd knyttet til observasjoner av rotter, betyr ikke nødvendigvis at epizootier ikke hadde betydning, men peker også på at spredning av pest må ha foregått på andre måter i Nord-Europa ved begynnelsen av 1700-tallet, enn i India rundt 1890.

2... *During the epidemic, Yersinia pestis unquestionably became less virulent as relatively more and more patients with buboes and carbuncles recovered.* En vesentlig observasjon som bringer et nytt element inn i debatten. Om virulensen faktisk ble redusert, eller det kunne være andre årsaker til lavere letalitet, er trolig usikkert. Variasjonen er uansett et interessant og undervurdert fenomen.

3. *The plague hit population groups unevenly.* Kjønn, alder og sosial status analyseres systematisk der kildematerialet tillater det, og slutningene påkaller nysgjerrighet. At Frandsen kommer til at velstående hadde større sjanse til å overleve enn fattige, bør vekke interesse og lede til flere studier. Det er et problem som understreker det vanskelige feltet knyttet til fortidig morbiditet, altså hvor mange som ble syke, men også til fornyet konsentrasjon om eksponeringsrisiko som faktor.¹¹

4. *The plague hit in clusters.* Som man bør forvente under en epidemi som hovedsaklig var basert på spredning via gnagerpopulasjoner, som blant andre historikeren Roger Schofield har vist for engelske forhold.¹²

5. *Battling the plague was possible.* 6. *Quarantining helped.* 12. *The 1709-1714 plague ended due to efficient administrative measures.* Karl-Erik Frandsen har på disse punktene levert bedre og mer systematisk dokumentasjon enn noen annen nordisk historiker, fullt på høyde med studier fra Frankrike og Øst-Europa, og Pauls Slacks eller Carlo Cipollas klassikere for England og Italia.¹³ Når det gjelder Sverige og

11 Se: Engelsen, Rolf, Mortalitätsdebatten og sosiale skilnader i mortalitet, (Norsk) *Historisk tidsskrift* 62, 1983.

12 Schofield, Roger, An Anatomy of an Epidemic: Colyton, November 1645 to November 1646, i: *The Plague Reconsidered*, Local Population Studies supplement, Matlock 1977: 95-126. Se også Moseng 2007: 173-175.

13 Slack, Paul, The Disappearance of Plague: An Alternative View, *Economic History*

Danmark-Norge underbygger og styrker konklusjonene Per-Gunnar Ottossons og Peter Christensens – og for så vidt mine egne.¹⁴ På den annen side har det knapt nok forekommet seriøs debatt om emnet.¹⁵

11. *The symptoms were the same as today's*. En meget viktig konklusjon. Den kommer, nær sagt nødvendigvis, som et resultat av de grundige og kritiske kildestudiene som ligger til grunn for boken. Ikke minst dreier det seg om vilje og evne hos forfatteren til å gå til materialet med åpenhet, minimalt med forutinntatte holdninger og uten at forskningens fremste formål er å underbygge egne hypoteser. I motsetning til for eksempel Samuel Cohn, som i innledningen til *The Black Death Transformed* gikk hardt ut mot sine historikerkolleger:

»Without argument, historians and scientists have taken the epidemiology of the modern plague and imposed it on the past, ignoring, denying, even changing contemporary testimony, both narrative and quantitative, when it conflicts with notions on how modern bubonic plague should behave«.¹⁶

Cohn hadde nok rett. Men det er liten tvil om at han selv må erkjenne seg skyldig i det samme han anklager sine meningsmotstandere for. Han kom fram til sin konklusjon om at fortidens pest ikke kunne ha vært den samme sykdommen som moderne pest gjennom temmelig selektiv bruk av kilder, og ved å ta utgangspunkt i at konklusjonene fra den britiske pestforskningskommisjonen som arbeidet i India i tiårene rundt 1900, representerer den eneste gyldige beskrivelsen av hvordan pest »egentlig« opptrer. Karl-Erik Frandsen gjør ikke den feilen, men viser tvert imot hvordan fortidig og nåtidig pest opptrer med et stort spekter av symptomer.

Det er heldig at denne vesentlige boken er skrevet på engelsk, slik at det internasjonale forskersamfunnet kan få nytte av det omfattende

Review, 2. ser, XXXIV, 1981: 459-476; Slack, Paul, *The Impact of Plague in Tudor and Stuart England*, Oxford 1985; Cipolla, Carlo M., *Fighting the Plague in Seventeenth Century Italy*, Madison 1981; Biraben, Jean-Noël, *Les hommes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens* I-II, Paris 1975-1976; Panzac, Daniel, *La peste dans l'empire Ottoman 1700-1850*, Leuven 1985; Panzac, Daniel, *Quarantaines et Lazarets*, Aix-en-Provence 1986.

14 Ottosson, Per-Gunnar, *Fighting the Plague in 17th- and 18th-Century Sweden: A Survey*, i: Brändström & Tedebrand (eds.), *Society, Health and Population during the Demographic Transition*, Stockholm 1988; Christensen, Peter, »In These Perilous Times«: Plague and Plague Policies in Early Modern Denmark, *Medical History* 47, 2003; Moseng 2006: 534–590; Moseng, Ole Georg, Gud, pesten, legekunsten, mottiltakene og staten, *Historisk tidsskrift* 75, 1996.

15 Se f.eks. Finn Erhard Johannessens anmeldelse: *Historisk tidsskrift* 85, 2006: 687–692.

16 Cohn 2002: 2.

arbeidet – og lære noe av det, ikke minst i forhold til redelighet overfor kildematerialet og nødvendigheten av metodisk pålitelighet.

Boken avslutter med en fruktbar usikkerhet og ved nøkternt å slå fast at dens forsiktige konklusjoner (som i realiteten er meget godt underbygd) bør gi grunnlag for videre undersøkelser. Altså en sterk kontrast til de mange som i løpet av de siste tiårene har ment at de har funnet svaret på de grunnleggende spørsmål knyttet til pesten, en gang for alle. At Karl-Erik Frandsen i så stor grad som han gjør, understreker mangfoldet, usikkerhetene og tvetydighetene, antyder paradoksalt nok at han har kommet lenger i forståelsen av pestepidemiene enn de fleste.

Hans siste kommentar er en oppfordring til omfattende, tverrfaglig innsats for å undersøke mikrobiologiske forhold knyttet til pest. Det er noe denne anmelderen blankt støtter, selv om funn av DNA fra pestbakterier i de aller siste år nok et stykke på vei har bidratt til å komme atskillig nærmere spørsmålet om hvilket patogen som forårsaket Den sorte død og de mest uhyggelige pandemiene i Europas historie. Karl-Erik Frandsen har med sin analyse av pesten i Østersjøområdet 1709–1713, på sin side bidratt til en ny og utvidet kunnskap om pest, pestens epidemiologi og pestens virkninger.

Ole Georg Moseng

KNUD HAAKONSSSEN & HENRIK HORSTBØLL (red.): *Northern Antiquities and National Identities. Perceptions of Denmark and the North in the Eighteenth Century*. København 2008, Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab. 382 s. 275 kr.

Opfattelsen af, at Danmarks historie er noget helt særegent, er en tradition, der kan føres tilbage til nationalromantikken, men er stadig levende i såvel nutidige debatter som i værker om Danmarks historie. Resultatet er, at dansk historieskrivning har lukket sig om sig selv og kun i ringe omfang har undersøgt, hvorledes strømninger fra udlandet influerede landets politiske og kulturelle liv. Formålet med denne antologi er at præsentere et mere udadvendt billede af Danmarks samspil med det øvrige Europa i oplysningstiden. Bidragene er skrevet af danske og internationale forskere og handler både om, hvordan udlændinge opfattede Danmark i perioden, og om hvordan danskere modtog påvirkninger fra udlandet.

Frihed var det helt centrale begreb i 1700-tallets politiske debat, og flere af antologiens bidrag handler om, hvorledes forestillingen om en